

УДК 94(44)

Віктор Гюго

ДЕМОНТУВАЛЬНИКАМ – БІЙ

* * *

Представлена далі стаття Віктора Гюго «Демонтувальникам – бій» є перекладом з французькомовного оригіналу публікації: *Hugo V. Guerre aux démolisseurs // Revue des Deux Mondes. Période Initiale. Tome 5. 1832. pp. 607–622*. Зробити цей переклад нам було запропоновано науковим консультантом відділу забезпечення діяльності голови та заступника голови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, кандидатом юридичних наук С. Є. Морозовою. Зазначений текст, наскільки нам відомо, досі не перекладався

Віктор Гюго

українською чи навіть російською мовою. Є кілька видань творів В. Гюго російською, найповнішим з яких, як видається, досі лишається 15-томне видання 1953–1956 рр. Однак і тут для поверхового представлення великого корпусу публіцистики класика відведено лише частину 14-го тому¹.

Як автор сам стверджує в тексті запропонованої увазі читачів статті, вперше він звернувся до тематики охорони пам'яток ще у 1825 р. Тоді В. Гюго було лише 23 роки. Сама ж стаття «Guerre aux démolisseurs» була написана в часі після Липневої революції 1830 р. Твір був реакцією на масштабне та повсюдне руйнування архітектурних пам'яток Франції, яким супроводжувалося утвердження нової влади. Хоча революція відкрито й не ставала на бік вандалізму, автор доводить, що «нищення старої Франції» мало системний і заохочуваний на всіх рівнях характер: темні маси, що дорвалися до влади, створювали соціальну базу й запит на історичне забуття, а популістичні гасла слугували концептуальним та ідеологічним підґрунтям зазначеного процесу. «Démolisseurs» у назві статті можна перекласти просто як «руйнівники», але цей термін у французькій мові позначає також і спеціально уповноважених фахівців зі знесення будівель. Оголошення війни не просто

¹ Гюго, В. (1956). Собрание сочинений: В 15 т. Т. 14: Критические статьи, очерки, письма. М.: Гослитиздат.

Е. Делакруа "Свобода, що веде народ" (1830 р.)

абстрактним поруйновувачам старовини, а по суті працівникам публічних служб, додавало статті В. Гюго певної ультимативності та контрсистемності.

² Малишев, О. О. (2015). Археологічне право Франції: генеза та сучасний стан. У Часопис Київського університету права. № 2015/3. К., 2015, С. 33–37; Малишев, О. О. (2015). Витоки археологічного права Франції: Закони Каркопіно (1941–1942 рр.). У Сила права та право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28–31 травня 2015 р., м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, С. 337–345.

³ Loi pour la conservation des monuments et objets d'art ayant un intérêt historique et artistique. У *Journal officiel de la République Française*. № 89. Jeudi 31 Mars 1887. P. 1521–1533.

⁴ Статтю перекладено з французької мови старшим науковим співробітником Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидатом юридичних наук О. О. Малишевим.

Перед нами зразок класики світової пам'яткоохоронної думки. Вкрай актуальним є привернення письменником уваги до того, що в часи бурхливих революційних змін слід понад усе остерігатися незворотних втрат для культурної спадщини як невідновлюваного ресурсу суспільства. Разом з тим твір написаний людиною своєї епохи. З тексту наочно убачається, що попри розвиток національної свідомості, католицька релігія продовжує становити основу ідентичності освічених французів.

Увагу перекладача як юриста за фахом звернули обґрунтування В. Гюго можливості обмеження права приватної власності задля забезпечення загальносуспільних інтересів збереження національного надбання. Відповідні обмеження передбачалося оформити законом щодо охорони пам'яток, наполяганням на необхідності прийняття якого завершується стаття В. Гюго.

Позиція молодого генія дещо дисонувала з домінантними в той час доктринальними та політико-правовими тенденціями. За наслідками прийняття Цивільного кодексу Наполеона 1804 р. французька крайньо ліберальна концепція права приватної власності стала головним юридичним підмурком *civilisation française* й упродовж майже всього XIX ст. поступово опановувала континентальні європейські, заморські та заокеанські простори. Варто відзначити, що деякі засади *Code civil* і досі лишаються вагомою перепорою для політики французької держави з охорони надбання. Про це, зокрема, йдеться в кількох наших спеціальних дослідженнях². Утім, не заглиблюючись у деталі, відзначимо насамперед той факт, що перший комплексний закон щодо збереження історичних та мистецьких пам'яток був прийнятий у Франції лише 30 березня 1887 р.³ В. Гюго помер двома роками раніше (22 травня 1885 р.), так і не дочекавшись втілення своєї ідеї.

О. М.⁴

Віктор Гюго

ДЕМОНТУВАЛЬНИКАМ – БІЙ

Нотатки щодо руйнування пам'яток у Франції, підписані тим самим іменем, що й нариси, які ми читатимемо, були нещодавно, випадково і з багатьма друкарськими хибами, опубліковані в одній з цьогорічних збірок. Інші широко поширювані збірки та журнали передрукували ті Нотатки, але, на жаль, разом з тими ж помилками друку, що спотворювали їх сенс. У тому написаному 1825 року та між іншим дуже неповному огляді масштабних нищень національних будівель, що здійснюється, одночасно та без жодної нашої уваги, на всій території Франції, автор обіцяв часто, як доречно так і недоречно, повертатися до цієї теми. І от він щойно виконав цю обіцянку.

Слід говорити про це і говорити вголос. Це нищення старої Франції, що багато разів видавалось за реставрацію, продовжується ще більш затято та варварськи, ніж будь-коли. Після липневої революції, з приходом демократії, вийшло з берегів всяке невігластво, як і всяка брутальність. В багатьох місцях місцева влада, муніципальне самоврядування, громадське опікування перейшло від дворян, що не вміли писати, до селян, які не вміють читати. І це є кроком назад. Поки ці сміливі люди навчаються пов'язувати між собою склади, вони правлять. Адміністративна похибка, природній та нормальний продукт цієї машини Марлі⁵, що ми його називаємо *централізацією*⁶, похибка, яка завжди, тепер, як і в минулому, самовідтворюється: від мера до супрефекта, від супрефекта до префекта та від префекта до міністра, щоразу лише збільшуючись.

Маємо намір розглянути тут лише одну з численних форм, у яких вона продукується на очах у вчарованої країни. Ми бажаємо звернутися лише до *адміністративної похибки* у царині пам'яток. Крім того, ми лише зачепимо цю неозору тему, яку не можна було би вичерпати й у двадцяти п'яти томах in-folio⁷.

Ми стверджуємо, таким чином, насправді, що у Франції не може бути жодного міста, жодного центру округи, жодного центру кантону, де прямо зараз не обмірковується, не розпочинається і не звершується руйнування кількох національних історичних пам'яток, чи то діями центральної влади, чи то діями місцевої влади, за погодженням з центральною, чи то діями приватних осіб на очах і за потурання місцевої влади.

Ми стверджуємо це з глибокою впевненістю, що ми не дуримо себе, ми апелюємо до свідомості будь-кого, хто робив у будь-якій частині Франції щонайменшу художньо-антикварну екскурсію. Щодня кілька давніх спогадів Франції йдуть від нас разом з каменем, на якому вони були записані. Щодня ми розбиваємо кілька літер з високодостоїнної книги традицій. І скоро, коли руїна усіх цих руїн буде завершена, нам більше не лишиться нічого, крім як вигукнути разом з цим троянцем, який принаймні забрав з собою своїх богів:

Fuit Pium, et ingens

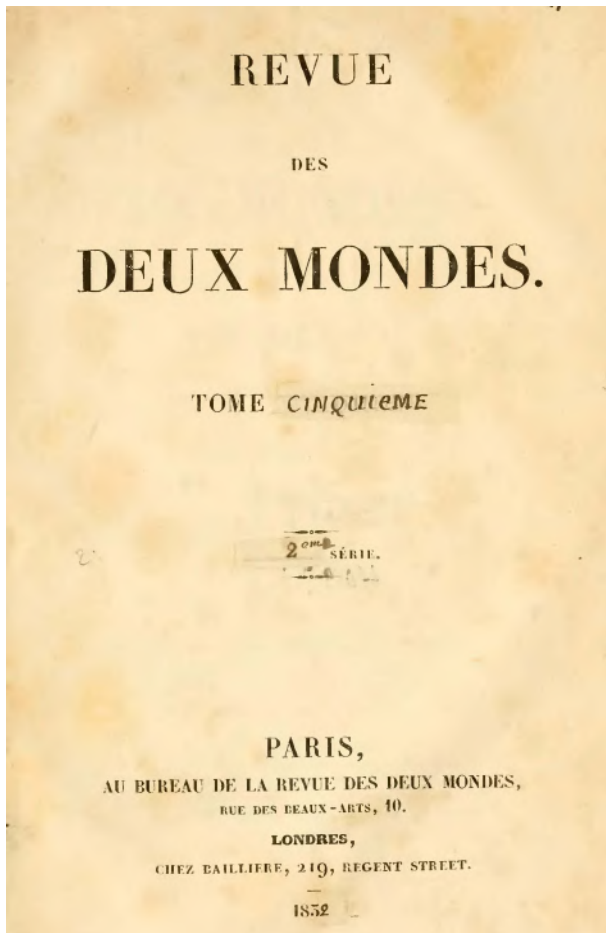
Gloria!⁸

⁵ Машина Марлі (фр. Machine de Marly) була побудована на замовлення французького короля Людовика XIV голландським архітектором Свалемом Ренкеном (Rennequin Sualem) на початку 1680-х років при палаці Марлі на території сучасного західного передмістя Парижа – Буживало для водопостачання ставків і фонтанів Версальського парку. В даному випадку В. Гюго звертається до цього образу як до метафори, порівнюючи державу з надскладною інженерною спорудою. Можна вважати це дещо оптимістичнішим варіантом Левіафана Т. Гоббса.

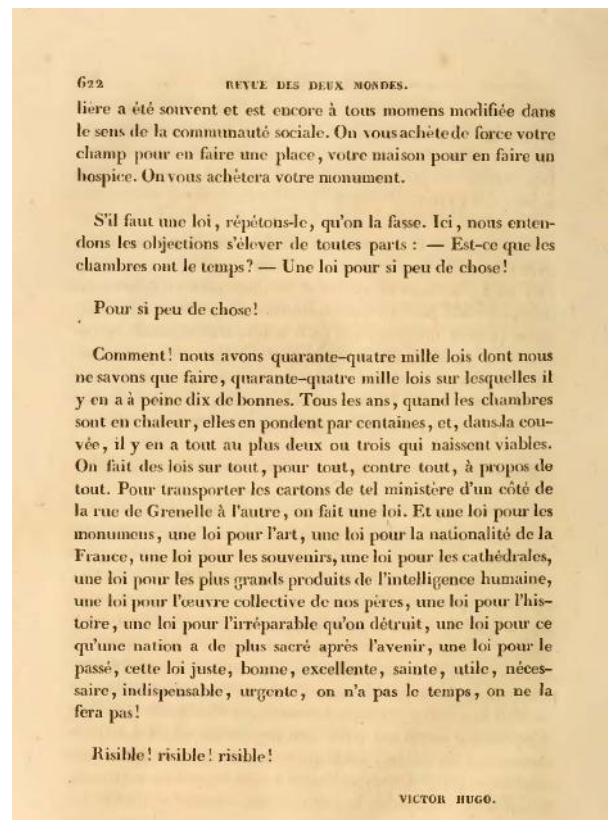
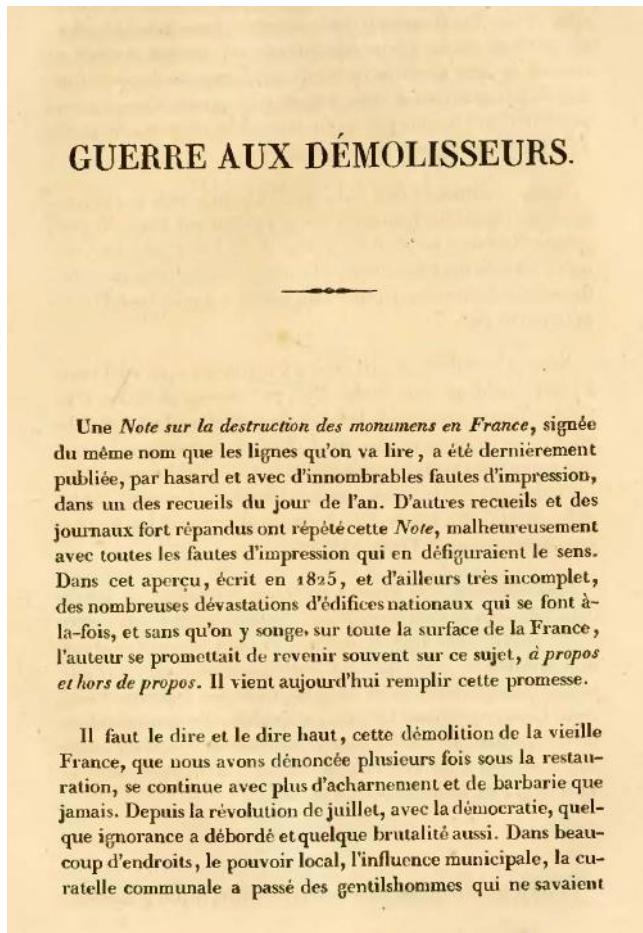
⁶ Тут і далі курсив відтворено за первісним виданням (О. М.)

⁷ Видання in folio чи фоліант – це книга, де одна сторінка дорівнює половині друкованого аркуша.

⁸ Лат. «був колись Іліон і могутня слава» (Енеїда II, 325). Ці слова виголошує троянський жерець Пант Отріад, шкодуючи зруйновану Трою.

Титульна сторінка Журналу,
перша і остання сторінка статті
В. Гюґо

⁹ homme de goût et de cœur – дослівно: «людина смаку і серця»

І на підтримку того, що ми щойно сказали, дозволимо авторів цих рядків процитувати, серед купи документів, що можна було б добути, витяг з одного адресованого йому листа. І хоча він особисто не знайомий з підписантом, який, як анонсовано у листі, є людиною витонченого смаку і щирого серця⁹, автор висловлює йому вдячність за звернення до нього. Він ніколи не звинувачує того, хто повідомляє йому про несправедливість чи абсурд, який не слід розголошувати. Він лише шкодує з того, що його голос не має більшого авторитету та відгону. Тож читайте цього листа і думайте, читаючи, що факт, який розглядається, є не ізольованим фактом, але одним з тисячі епізодів основного великого факту – *продовжуваного й неперервного нищення всіх пам'яток старої Франції.*

Шарлевіль, 14 лютого 1832.

« Мсьє,

Останнього вересня місяця, я здійснив подорож до Лану (Ена) – мого рідного краю. Я виїхав звідти багато років тому. Через це, щойно прибувши, мою першою турботою був огляд міста ... Прибувши на Пляс дю Бург, у момент, коли мої очі піднялися до старовинної вежі Людовика Заморського¹⁰, яким було моє здивування побачити цю вежу обложеною з усіх боків драбинами, важелями та всіма можливими засобами руйнування. Зізнаюся, від цього видовища мені стало зле. Я намагався розгадати, для чого ці драбини та ці кайла, коли тут якраз проходив М. Th..., – чоловік простий і освічений, сповнений смаку до словесності й добрий друг усіх, причетних до науки та мистецтв. Я йому одразу ж повідомив про болюче враження, яке мені спричинило руйнування цієї старої пам'ятки. М. Th..., що поділяв мої почуття, повідомив мені, що, лишившись єдиним з членів старої муніципальної ради, він самостійно мав протидіяти актові, свідками якого ми щойно стали; що його зусиллями нічого не вдалося зробити. Роздуми, слова – усе провалилося. Нові радці, об'єднані в більшості проти нього, в підсумку його здолали. За те, що став доволі щиро на бік цієї невинуватої вежі, сам М. Th... був звинувачений у карлізмі¹¹. Ті панове виголошували, що вежа лише викликає спогади про феодалні часи, і її знесення було схвалено одностайно. Більше того, місто запропонувало підрядникові, що зобов'язався це виконати, суму в кілька тисяч франків і матеріали на додачу. Ось ціна за вбивство, адже це і справді вбивство! М. Th... дав мені помітити на сусідній стіні ад'юдикаційне оголошення на жовтому папері. В заголовку величезним шрифтом було написано : «ЗНЕСЕННЯ ВЕЖІ, ЗВАНОЇ ВЕЖЕЮ ЛЮДОВИКА ЗАМОРСЬКОГО. *Громадськість попереджено... тощо*».

Ця вежа займала простір кількох туаз¹². Щоб розширити прилеглий до вежі ринок, якщо саме ця мета переслідувалась, можна було пожертвувати якимось приватним будинком, *вартість чого не могла б бути вищою за суму, запропоновану підрядникові.* Вони ж надали перевагу знищенню вежі. Мені сумно говорити це, соромно за ланців¹³: їх місто володіло рідкісною пам'яткою, однією з пам'яток королів другої династії; тепер більше не залишається жодної. Ця, пов'язана з Людовиком IV, була останньою. Після по-

¹⁰ Йдеться про фр. Короля Людовика IV Заморського (920–954 рр.).

¹¹ Хоча партія Карлістів краще відома, завдячуючи іспанським подіям початку ХІХ ст., у Франції, з огляду на ім'я короля Шарля (Карла) X, карлістами у часи Липневої революції 1830 р. називали прихильників реставрації Бурбонів.

¹² Туаза – французька міра довжини, що дорівнює приблизно двом метрам.

¹³ Жителі міста Лан.

¹⁴ Ми не публікуємо імені підписанта листа, не маючи на це його формального дозволу, але ми його зберігатимемо для гарантії. Ми також визнали за обов'язкове вирізати всі ті пасажі, де не було нічого, крім занадто люб'язного висловлення симпатії нашого дописувача до нас особисто.

¹⁵ **Батрахоміомехія** (грец. *Βατραχομιομηχία* – «Війна жаб з мишами») – старогрецька пародія на героїчний – гомерівський епос, де дії мізерних персонажів оспівуються в урочистій епічній формі.

¹⁶ *Barcabanes*. Можливо, тут в оригінальному тексті друкарська помилка, а насправді йдеться про барбакани – елементи пізньосередньовічних фортифікацій, призначені для захисту підступів до міських брам.

¹⁷ В оригіналі вживається слово «буржуа» (напевно, у сенсі «бюргер»).

¹⁸ Бібракс – античне місто ремів у Бельгійській Галлії. Точно локалізувати його досі не вдається. Бібракс фігурує у описах Битви на Асконі, що відбулася 57 р. до н. е. між легіонами Юлія Цезаря та племенами белгів.

дібного акту вандалізму, ми через кілька днів зовсім без здивування дізнаємось, що вони зносять свій розкішний собор одинадцятого століття, щоб побудувати зерносховище»¹⁴.

У світлі таких фактів рясніють та юрмляться роздуми.

Й передусім, чи тут не якась пречудова комедія? Хіба це Ви репрезентуєте себе цими десятьма чи дванадцятьма муніципальними радцями, що ставлять на обговорення велике *знесення вежі, званої вежею Людовика Заморського*? Ось вони всі, що розташувалися колом, і без сумніву, посідавши на стіл, склавши ноги в капцях способом по-турецьки. Послухайте їх: йдеться про розширення посівної площі для капусти та про усунення *феодальної пам'ятки*. Ось вони – ті, хто об'єднують все, що вони знають з пишномовних слів від часу, коли п'ятнадцять років тому вони сформували Конституційну раду на чолі зі своїм сільським вчителем. Вони скидаються грошима. Сиплються серйозні підстави. Один обґрунтував *феодалізм*, і ось уже другий послався на *десятину*; а інший згадав *панцину*, інший – *кріпаків, що молотили воду в каналі, щоб вимусити жаб замовкнути*; п'ятий – *право першої ночі*; шостий – *спадкових священників та дворян*; ще один – *жахи Варфоломійської ночі*; інший, імовірно адвокат, *езуїтів*; ще трохи того, трохи цього; ще більше й того і цього; й усе сказано: вежу Людовика Заморського засуджено.

Уявіть себе посеред цього гротескного синедріону? Ситуацію цього бідного чоловіка, що єдиний представляє науку, мистецтво, почуття смаку, історію? Відзначаєте скромну та пригнічену поведінку цього ізгоя? Чуєте, як він наважується на кілька сором'язливих слів на захист поважної пам'ятки? Бачите зливу, що вибухає проти нього? Ось він схиляється від образ. Ось його кличуть з усіх боків *карлистом* чи, можливо, *карлистою*. Що відповісти на це? Все скінчилося. Справу зроблено. Знесення «пам'ятки варварської доби» було рішуче та з ентузіазмом проголосоване, і ви чуєте слиняве «ура» муніципальних радців Лану, що взяли за штурм Вежі Людовика Заморського.

Думаєте, що ніколи Рабле, ніколи Хогарт не могли б десь віднайти потішніших облич, тупіших профілів, бешкетніших силуетів, щоб намалювати їх вуглиною на стінах якогось кабаре чи на сторінках якоїсь батрахоміомехії?¹⁵

Так, смійтеся. – Але, поки експерти гототали, каркали та обговорювали, старовинна вежа відчула тремтіння в своїх підмурках. Ось раптом з вікон, з брами, баркабанів¹⁶, бійниць, слухових вікон, стічних труб, звідусіль з неї лізуть руйнівники, як черви з трупа. Вона вичавлює з себе каменярів. Ці клопи її штрикають. Ці паразити її зжирають. Бідна вежа починає камінь за каменем розпадатися; її скульптури розбиваються об бруківку; своїми уламками вона завалює будинки; її бік розверзається; її профіль вищерблюється; і якийсь міщанський¹⁷ роззява, проходячи повз і майже не відаючи, що відбувається з вежею, дивується, бачачи її оповитою мотузками, блоками та драбинами настільки, як цього ніколи не робили при штурмах англійці чи бургундці.

Крім того, щоб обвалити цю вежу Людовика Заморського, майже сучасницю римських веж стародавнього Бібраксу¹⁸, щоб зробити те, що не зробили ні тарани, ні балісти, ні скорпіони,

¹⁹ Очевидно, йдеться про нескінченно дрібні величини. Запровадження моди на використання математичної термінології у світському спілкуванні іноді приписується видатному німецькому філософові Готфрідові Ляйбніцу (1646–1716). У листуванні з прусською королевою Софією Шарлоттою Ганноверською (1668–1605) Г. Ляйбніц намагався популярно пояснити їй свою теорію нескінченно малих величин. Княжна щодо цих дискурсів філософа згодом іронічно зауважувала, що вона краще за кого завгодно знайома з нескінченно малими, – достатньо поглянути на деяких улесливих і неодокованих придворних.

²⁰ Теодоберт I (фр. Théodebert I; близько 500–548) – король франків у 533–548 роках. Правив Австразією зі столицею у Меці. Син Теодоріха I.

ні катапульти, ні сокири, ні долабри, ні механізми, ні пишталі, ні серпантини, ні фальконети, ні кулеврини, ні залізні ядра з кузень Крею, ні камені до бомбард з кар'єрів Перонну, ні гармати, ні грім, ні шторм, ні баталія, ні вогонь людський, ні вогонь небесний. Дивовижний прогресе! Гусиноного пера, що погуляло навмання аркушем паперу через кілька нескінченно дрібних¹⁹! Зловісне перо якоїсь муніципальної ради двадцятого розряду! Перо, що кульгаво формулює ідіотські фетви селянського дивану! Невловиме перо сенату ліліпутів! Перо, що робить помилки у французькій мові! Перо, що не знає орфографії! Перо, яке вочевидь видряпає радше хрестик, а не підпис під безглуздою постановою!

І вежу було знесено! І це було зроблено! І місто заплатило за це! У нього вкрали його корону, і воно заплатило злодієві!

Яке ім'я дати усім цим речам?

І ми це повторюємо, щоб було добре чути, факт із Лану не є ізольованим фактом. Поки ми це пишемо, немає жодного місця у Франції, де б не відбувалося кількох аналогічних подій. Більше чи менше, мало чи багато, малий чи великий, але скрізь і завжди це вандалізм. Перелік знесень невичерпний; його укладання започатковано нами та іншими письменниками, значнішими від нас. Буде легко його збільшити, але неможливо завершити. Щойно ми побачили один з подвигів муніципальної ради. Крім того, ось мер, який пересуває менгір, щоб позначити межу комунального поля; ось єпископ, що обдирає та наново білить свій собор; ось префект, який руйнує абатство чотирнадцятого століття, щоб розкрити вікна своєї приймальні; ось артилерист, що зриває монастир 1460 року, щоб подовжити полігон; ось служник, який робить із саркофагу Теодоберта²⁰ корито для годівлі свиней.

Ми могли би назвати їх поіменно, але нам їх просто шкода. Тому ми їх не виказуємо.

Разом з тим не заслуговує на жалість цей піп з Фекану, що зламав хресну перегородку своєї церкви, мотивуючи це тим, що цей незручний моноліт, витесаний і вирізаний дивовижними руками з п'ятнадцятого століття, позбавляв його прихожан щастя спостерігати його, священника, в усій величі біля вівтаря. Каменярь, що виконав наказ блаженного, зробив собі з уламків перегородки прекрасний будиночок, що можна побачити у Фекані. Який сором! Минули часи, коли жерець був верховним архітектором! Тепер каменярь подає урок жерцєві!

Чи не згадати тут і якогось драгуна чи гусара, що хоче збити з церкви у Бру, з цієї диковини, своє горище для сіна, і наївно просить на це погодження у міністра?! Чи не видряпували ми згори донизу чудовий собор в Анже, коли раптом грім вдарив у його шпиль, ще чорний та неушкоджений, і спалив його, ніби злива була наділена... інтелектом! Щоб знищити старий шпиль у природний спосіб, не лишивши такої можливості муніципальним радцям. Міністр часів реставрації, чи не підрізав він у Венсенні її сім веж, а в Тулузі її розкішні мури? Чи не було у Сент-Омері префекта, що на три чверті зруйнував дивовижні руїни Сен-Бертану, під приводом надання праці робітникам? Жарт! Якщо Ви настільки пересічний службовець, з таким стерильним мозком,

щоб за наявності доріг для обковування, каналів для риття, вулиць для застилання щебенем, портів для очищення, земель для оранки, шкіл, які слід будувати, не знали, що робити з Вашими робітниками, крім як жбурнути їм у здобич для руйнування наші національні святині, крім як сказати їм видобувати свій хліб з каменю цих споруд; То розподіліть вже швидше своїх робітників на дві групи, щоб кожна копала свою велику яму, а потім, щоб кожна з груп засипала одержаною землею яму іншої. І оплачайте їм цю роботу. Я надаю перевагу марному перед шкідливим.

У Парижі вандалізм цвіте й квітне на наших очах. Вандалізм є архітектором. Вандалізм вмощується позручніше й насолоджується. Вандалізм святкується, зустрічається оплесками, заохочується, обожнюється, викохується, охороняється, дає поради, субсидується, звільняється від податків, натуралізується. Вандалізм є підрядником робіт, фінансованих урядом. Він нишком встроюється до бюджету й тишком підгризає його як пацюк свій сир. І ясно, що він таки відпрацьовує свої гроші. Щодня він щось руйнує з того малого, що нам лишилось від цього дивовижного старого Парижа. Що мені відомо? Вандалізм пофарбував Нотр-Дам, вандалізм ретушував вежі Палацу Правосуддя, вандалізм зніс Сен-Малюар, вандалізм зруйнував Якобінський монастир, вандалізм ампутував два шпилі з трьох у Сен Жермен де Пре. Може скажемо трохи згодом й про ті споруди, які він буде. Вандалізм має свої журнали, свої гуртки, свої школи, свої кафедри, свою публіку, свої резони. Його публікою є міські обивателі²¹. Він добре вгодований, забезпечений рентою, роздутий від гордості, майже вчений, дуже традиційний, добрий логік, сильний теоретик, грайливий, могутній, за потреби привітний, хороший промовець і самовдоволенний. Він меценатствує. Він обороняє молоді таланти. Він професор. Він високо цінує архітектуру. Він направляє учнів до Рима. І він не дає Енгре фрески зі спальні, щоб присудити їх невідомо кому. Він носить вишитий одяг, шпагу при боці та французькі штанці. Він з Інституту²². Він іде до суду. Він подає руку королю, шепоче йому на вухо свої плани. Вам уже траплялося його зустрічати.

Кілька разів він ставав власником, і він перепрофілював прекрасну вежу Сен-Жак де ля Бушері на завод з виробництва мисливських набоїв, безжально закритий нескромним антикваром; і він зробив з нефу Сен-П'єр о'Бьоф магазин пустих діжок, з готелю де Санс – стайню для їздових, з Будинку Золотої корони – суконну фабрику, з капели Клюні – друкарню. Кілька разів він ставав маляром, і він зніс Сен-Ландрі, щоб побудувати замість цієї простої й гарної церкви великий неоковирний будинок, що його тепер ніхто навіть не орендує. Кілька разів він ставав секретарем суду, і запрудив папірцями Сент-Шапель, церкву, що буде найгарнішою окрасою Парижа, коли він зруйнує Нотр-Дам. Кілька разів він ставав спекулянтom, і в спотворений неф Сен-Бенуа він насильницьки встроїв Театр, і який театр! Сором! Священний, освічений і суворий монастир бенедиктинців перетворився у не знаю якого паскудства літературну забігайлівку!

²¹ Фр. – «bourgeois».

²² «Йдеться про засновану в 1795 р. організацію під назвою «Institut», якою було замінено старорежимні академії наук. Institut de France в сучасній Франції об'єднує п'ять академії наук і є однією з основних публічних наукових організацій.»

Вежа Сен-Жак у 1867 р.

Сент-Шапель під час реставрації у 1839 р.

²³ Йдеться про Реставрацію монархії у Франції. Не маючи сентиментів до цієї доби, В. Гюго скрізь пише слово «реставрація» з маленької.

²⁴ *symétrie des parterres est éborgnée*. Дієслово «*éborgner*» означає «виколовати око» або «видаляти бруньки рослин». В. Гюго хотів таким чином емоційно загострити факт порушення симетрії.

²⁵ Аталія (фр. *Athalie*) – написана 1691 р. остання трагедія французького драматурга Жана Расіна. На основі цього твору Г.Ф. Генделем було написано англомовну ораторію «*Athalie*» (1733 р.).

²⁶ Анре Ленотр (фр. *André Le Nôtre*, 12 березня 1613 – 15 вересня 1700) – французький майстер садово-паркового мистецтва світового рівня. Засновник так званого французького парку регулярного типу.

За часів реставрації²³ вандалізм пустився берега і розважився у доволі приємний спосіб, погодьмося з цим. Кожен згадає, як вандалізм, що тоді так само був архітектором короля, повівся з собором у Реймсі. Чесна, освічена і талановита людина, мсьє Вітет вже повідомив мені цей факт. Цей собор, як відомо, згори донизу навантажений доскональними скульптурами, що з усіх боків вирізнялися на його обрисі. В час коронації Шарля X, вандалізм, будучи добрим придворним, переживав, щоб раптом не відірвався камінь від якоїсь з усіх цих сторчових скульптур і не впав безтактно на короля у момент, коли його величність проходитиме; і безжално, потужними ударами кайла, упродовж довгих трьох місяців він голив старовинну церкву! – Автор цих рядків має у себе цікавий уламок з цієї екзекуції.

Починаючи з липня, вандалізм вчинив іншу екзекуцію, що може слугувати на додаток до наведеної. Це екзекуція у саду Тюїльрі. Ми ще неодноразово й розлого говоритимемо про це варварське руйнування. Тут ми його наводимо лише для пам'яті. Але хто не знизував плечима, проходячи повз ці дві маленькі огорожі, що посягнули на громадський променад? Дали вкусити королю сад Тюїльрі. І ось від нього лише два шматочки і збереглося. Всю гармонію королівського та спокійного витвору порушено, симетрію квітників викорінено²⁴, басейни вриваються в терасу, але, як би там не було, ще є ці два маленькі садочки. Що сказали б про виробника водевілів, який би вривав туди один чи два куплети від хору з Аталії²⁵? О Тюїльрі, це була Аталія Ленотра²⁶.

Кажуть, що вандалізм уже засудив нашу стару та невідому церкву Сен-Жермен-л'Осерруа. У вандалізмі є на неї плани. Він

Реймський собор на картині
Доменіко Квальйо
(1787–1837)

²⁷ Старовинна французька міра довжини, що дорівнює 4,5 км.

²⁸ Йдеться про La barrière du Tône – один з проходів у міському мурі Парижа, що називався стіною головних відкупників. Мур був побудований наприкінці XVIII ст. і знесений у 1860-х рр. Натомість Тронний бар'єр, що являє собою дві колони та два павільйони, зберігся досі. Вулиця одного льє, імовірно, так і не була побудована.

хоче зробити через увесь Париж одну велику, велику, велику вулицю. Одну вулицю одного льє²⁷! Які спустошення нас очікують мимохідь! На шляху [до здійснення цих задумів] стає Сен-Жермен-л'Осерруа. Та й прекрасна вежа Сен-Жак де ля Бушері, можливо, теж. Але кого це обходить? Вулиця одного льє! Зрозумійте, наскільки це буде гарно! Пряма лінія, простягнута від Лувру до бар'єра дю Трон²⁸! З самого кінця вулиці, від бар'єра, буде видно фасад Лувру. Насправді уся принада Колонади Перро лежить в її пропорціях, і ця принада розчиняється на дистанції. Але що з того? Буде вулиця одного льє! З іншого боку, з Лувру, буде видно бар'єр дю Трон – дві відомі вам, і вже запозичені до прислів'їв, худі, тендітні та смішні, як ноги Потьє, колони. О дивовижна перспектива!

Сподіваємось, що цей бурлескний проект не буде звершений. Якщо його спробують реалізувати, то ми очікуємо бунт з боку митців. Просуватимемо його усіма силами.

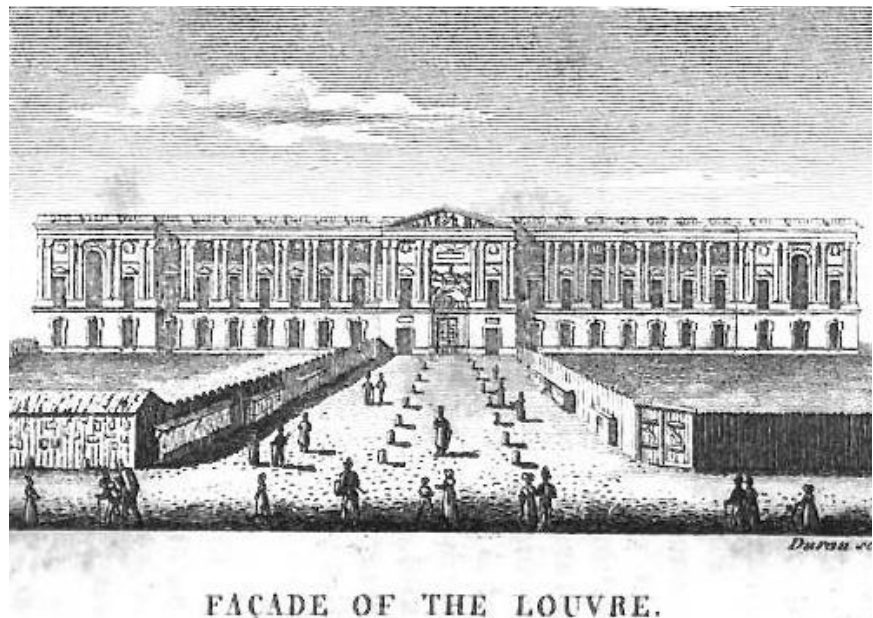
Спустошувачам ніколи не бракує відмовок. У часі реставрації найбільш побожним у світі способом псувалися, калічилися, спотворювалися та осквернялися католицькі споруди середньовіччя. Братство вірян зростило на соборах такий самий стрижень, що й на релігії. Серце Христове стало мармуром, бронзою, фарбою та золоченим деревом. Воно найчастіше оформлювалося у маленьку каплицю – розписану, позолочену, таємничу, поетичну, повну пишних янголів, елегантну, люб'язну, круглу й занурену в оманливе сьайво, як капела у Сен-Сюльпіс. Жодного собору, жодної парафії у Франції, до яких би не приліпили, чи то з фасаду, чи то з боку капеллу такого типу. Ці капелли явили справжню хворобу для церков. Як ця бородавка Сент-Огюла.

Після липневої революції осквернення продовжується у ще згубніший та нищівніший спосіб, набуваючи нових форм. Побожну відмовку було замінено національною, ліберальною, патріотичною, філософською, вольтерівською відмовкою. Пам'ятку більше не *реставрують*, не псують, не потворять, її просто зно-

Бар'єр дю Трон на гравюрі
1787 р.

Колонада Лувру в 1822 р.

²⁹ Головна вежа замку.

³⁰ Септембризадами називають масові вбивства вересня 1792 р. в період Французької революції.

³¹ Тут під кокардою розуміється певна символіка як розпізнавальний знак прихильників Липневої революції.

³² Вельшем досі називають діалект французької мови, яким розмовляють на заході Ельзасу. Утім, варто відзначити, що первісно слово «вельш» могло походити від германського «Walle» (стіна). Вважається, що римляни називали вельшами дикі германські племена, що проживали за межами римських оборонних валів. В. Гюго, імовірно, вживає слово «welches» для позначення невігласів.

сять. І для цього знаходять достатні підстави. Церква – це фанатизм; Донжон²⁹ – це феодализм. Пам'ятку викривають, купу каміння винищують, руїни септембризують³⁰. Навряд чи, щоб наші бідні церкви змогли врятуватися, вдягнувши кокарду³¹. Так само й Нотр-Дамові, який би він не був колосальний, поважний, обоюнований, дивовижний, безсторонній, історичний, спокійний та величний, не обійтися без триколюрового знамена на виступі. Кілька разів окремі прекрасні церкви рятував напис *Merія*. Воістину по-народному, адже дійсно ці незрівнянні споруди збудовані народом і для народу. Ми їх звинувачуємо в усіх цих злочинах минулих часів, свідками яких вони були. Ми хотіли б ліквідувати всю цю нашу історію. Ми пустошимо, ми розпорошуємо, ми руйнуємо, ми зносимо, керуючись нашим національним духом. Намагаючись бути добрими французами, ми стаємо доскональними вельшами³².

Серед цієї маси зустрічаються окремі люди, які зневажають усе, що видається трохи банальним у дивовижному пафосі Липня,

³³ La terre a tourné, le monde a marché depuis eux – земля повернулася і світ пішов, починаючи з них.

³⁴ Шарль Нодьє (1780–1844) – французький письменник, лексикограф і бібліофіл доби романтизму.

³⁵ Анна-Луїза Жермена Неккер, баронеса де Сталь-Гольштейн (1766–1817) – французька письменниця, дочка міністра фінансів Франції Жака Неккера. Мала значний вплив на французьку літературу початку 19-го сторіччя.

³⁶ Правило трьох єдностей (єдність дії, місця і часу) – правило драматургії, якого дотримувалася класицизм XVII–XIX століть, спираючись на пасажі «Поетики» Аристотеля.

³⁷ Йдеться про п'ять класичних ордерів античної архітектури: доричний, іонічний і коринфський, тосканський і композитний.

³⁸ В. Гюго вдається тут до гри слів, застосовуючи два рази дієслово «gâcher», яке у прямому значенні означає робити розчин штукатурки чи гіпсу, а в переносному – псувати або марнувати щось.

³⁹ Джакомо да Віньола (1507–1573) – відомий архітектор Італії доби маньєризму і ранішнього бароко, Нікола Буало-Депрео (1636–1711) – французький поет, критик, теоретик класицизму.

⁴⁰ «Нащадки, нащадки, це Вас стосується». – напис на піраміді, поставленій у пам'ять про виверження Везувія.

і які аплодують поруйновувачам з інших причин – причин вчених та важливих, причин економічних та фінансових. Нащо ці пам'ятки? – кажуть вони. Їх обслуговування коштує грошей, ось і все. Зрівняйте їх із землею та продайте матеріали. Саме такий підхід, мовляв, є вирашним. – З точки зору чистого економічного розрахунку такі міркування не є виправданими. Ми вже встановили у цитованих вище *нотатках*, що пам'ятки є капіталом. Значне число з тих пам'яток, які було згадано, привертають до Франції багатих іноземців, приносять до країни дохід, що набагато перевищує грошові вигоди, що від цього походять. Руйнувати їх означає позбавляти країну прибутку.

Але облишимо цю приземлену позицію і помислимо високопарніше. Відколи це ми, з усією нашою цивілізацією, насмілилися оцінювати мистецтво за його *корисністю*? Гірше для Вас, якщо ви не знаєте чому слугує мистецтво! Ми не маємо що Вам ще сказати. Йдіть! Зносьте! Утилізуйте! Видобувайте вапняк з Собору Паризької Богоматері! Робіть гроші з Вандомської колони!

Інші сприймають і цінують мистецтво, але для них пам'ятки середньовіччя є спорудами поганого смаку, варварськими витворами, архітектурними монстрами, у справі швидкого і ретельного знищення яких неможливо перестаратися. Цим людям нам так само немає, що відповісти. З ними все ясно. На них зійшовся світ клином³³; Вони вже вирішили за інші століття. Вже не буде поколінь, що бачитимуть сонце. Адже не завадить, щоб вуха всякої величини звикали чути, як одночасно кажуть і переказують, що в суспільстві звершилася славна політична революція, а в мистецтві сталася славна інтелектуальна революція. Ось уже двадцять п'ять років, як Шарль Нодьє³⁴ та мадам де Сталь³⁵ анонсували її у Франції. І якби можна було згадати одне маловідоме ім'я серед цих славетних імен, то ми б додали, що минуло вже чотирнадцять років, як ми особисто боремося за цю революцію. Тепер вона завершена. Сміховинна дуель класиків та романтиків подбала про неї, і всі в кінцевому рахунку дійшли спільної думки. Більше питань немає. Все, що з майбутнього – це для майбутнього. Заледве лишається ще в задніх колезьких салонах, у напівтемряві академій кілька добрих підстаркуватих дітей, що граються по своїх кутках з поезією та мистецькими засобами інших епох. Хтось, будучи поетом, а хтось – архітектором, цей розважаючись з трьома єдностями³⁶, а той – з п'ятьма ордерами³⁷, одні, – псує штукатурку за Віньолою, а інші – псує вірші за Буало³⁹.

Це варте поваги, але не будемо тут більше про це говорити.

Разом з тим, посеред цього докорінного оновлення мистецтва й критики, справа середньовічної архітектури, що стала предметом серйозної тяжби вперше за три останні століття, була одночасно вирашною просто як добра справа загалом, вирашною з усіх міркувань науки, вирашною з усіх міркувань історії, вирашною з усіх міркувань мистецтва, вирашною через розум, уяву та серце. Тож не будемо повертатися до цієї розглянутої й добре вирішеної справи, і голосно скажемо уряду, громадам та приватним особам, що вони є відповідальними за всі національні пам'ятки, які випадково опинилися у їх руках. Ми зобов'язані звітувати про минуле перед майбутнім. *Posterī, posterī, vestra res agitur*⁴⁰.

⁴¹ Собор Паризької Богоматері.

Щодо тих споруд, які нам будують замість тих, які вони нам руйнують, то ми не приймаємо такого обміну. Ми цього не хочемо. Вони погані. Автор цих нотаток підтверджує все, що він вже зазначив вище⁴¹ про модерні пам'ятки сучасного Парижа. Більше він нічого влєсливого не може сказати про пам'ятки, які будуються. Яка нам справа до трьох чи чотирьох маленьких кубічних церков, що ви зводите там-сям? Тож дайте розвалитися вашим руїнам набережної д'Орсе, разом з її важкими зводами та незграбними колонами! Дайте розвалитися вашому палацові палати представників, якому більшого і не треба! Чи не є образою місцю, званому *Школою витончених мистецтв*, ця гібридна й обридла споруда, таке тривале очищення якої замарало щипець даху сусіднього будинку, і яка безсоромно виставляє свою голоту та потворність поруч із прекрасним фасадом замку Гайон? Чи ми вже впали до того рівня нищості, що змушені милуватись подібними паризькими заставами? Чи є у світі щось горбатіше та рахітичніше за ваш монумент спокути (саме цей, поза сумнівом, то що ж він спокутує?) з вулиці Рішельє? Чи це насправді не прекрасна річ – ваша Мадлен, цей другий том Біржі, що своїм важким тимпаном подавляє свою охлялу колонаду? Ось хто позбавить мене колонад!

Змилуйтеся, витрачайте краще наші мільйони.

Можете їх навіть не витратити на добудову Лувру. Ви хотіли б завершити огороження того, що ви називаєте паралелограмом Лувру. Але доводимо до вашого відома, що це не паралелограм, а трапеція; і для трапеції якимось виходить забагато грошей. Між іншим Лувр, крім того, що походить з Ренесансу, Лувр, погляньте, не такий уже й добрий. Не треба захоплюватись і зберігати, ніби вони є речами божого права, всі пам'ятки сімнадцятого століття, хоч би вони й були коштовнішими за пам'ятки вісімнадцятого століття. Яким би добрим не був їх вигляд, якою б розкішною не була їх зовнішність, Лувр має вигляд і зовнішність пам'яток Людовика XIV, а також його дітей. В цього короля було багато бастардів.

Лувр, вікна якого вриваються в архітрав, Лувр належить їм.

Якщо правда, як ми у це віримо, що архітектура, єдина серед різновидів мистецтва, вже не матиме майбутнього, використайте ваші мільйони, щоб зберегти, підтримати, увічнити національні пам'ятки, що належать державі, а також, щоб викупити ті, які є у приватних осіб. Викуп не буде коштовним. Ви отримаєте їх дешево. Сучасний нерозумний власник продасть Парфенон за ціною каміння.

Зробіть так, щоб ці прекрасні й визначні будівлі були відновлені. Відновіть їх з турботою, з розумом, зі скромністю. Навколо Вас є люди науки та доброго смаку, які наставлятимуть вас у цій справі. Головне, щоб архітектор-реставратор був стриманим у своїх задумах; щоб він ретельно вивчав характер кожної будівлі, відповідно до віку її появи та кліматичної зони. Щоб він, разом з генеральною лінією, постигав особливу лінію пам'ятки, яка ввіряється його рукам; і щоб він умів прудко злучити свій геній з генієм стародавнього архітектора.

У вас під опікою спільне надбання, захистіть його від знищення.

Що стосується приватних осіб, власників, які бажали б приохотитися до руйнування, то нехай їм це буде заборонено законом; нехай їх власність буде оцінена, оплачена та присуджена державі. І нехай нам буде дозволено переписати сюди те, що ми вже сказали з цього приводу у наших перших *Нотатках про руйнування пам'яток*: «Слід зупинити молот, що молотить обличчя країни. Було би достатньо одного закону. Нехай його ухвалять. Якими б не були права власника, знищення історичної та монументальної споруди не має бути дозволено цим огидним спекулянтам, у яких інтерес засліплює честь; мізерні люди, й такі придуркуваті, що навіть не розуміють, які вони варвари! У кожній будівлі є дві складові: її практичне використання та її краса. Використання належить власникові, а краса – всьому світові. Вам, мені – усім нам. Таким чином, руйнування виходить за межі прав власника».

Це питання загального інтересу, національного інтересу. Завжди, коли загальний інтерес піднімає голос, закон стишує всі вскукуріки приватного інтересу. Приватна власність часто була і ще повсякчас буде змодифікована з огляду на думку суспільства, спільноти. У вас силоміць придбають ваше поле, щоб зробити площу, ваш будинок – для заснування притулку. У Вас викуплять і Вашу пам'ятку.

Якщо потрібен закон, то давайте закликати до його ухвалення. Тут ми чуємо, як з усіх боків починають лунати заперечення: Чи буде у палат на це час? – Окремий закон для такої дрібниці!

Для такої дрібниці!

Як же так? У нас є 45000 законів, з якими ми не знаємо, що робити. 45 тисяч законів, з яких навряд чи з десяток є хорошими. Всі ці роки, коли в наших палат фертильний період⁴², ці закони плодяться сотнями, а потім серед породіллі є не більше двох або трьох, народжених життєздатними. Вигадують закони про все, для всього, проти всього, з приводу всього. Для перевезення картону з такого-то міністерства з одного боку вулиці Гренель на інший приймається окремий закон. І один закон для пам'яток, один закон для мистецтва, один закон для національного обличчя Франції, один закон для пам'яті, один закон для соборів, один закон для найвидатніших творінь людського розуму, один закон для колективної праці наших батьків, один закон для історії, один закон для вже знищеного і невідновлюваного, один закон для того, що є найсвятішим для нації перед обличчям майбутнього, один закон для минулого, цей справедливий, досконалий, здоровий, корисний, обов'язковий, необхідний, терміновий закон, на нього немає часу, його не приймають...!

Смішно! Смішно! Смішно!

ВІКТОР ГЮГО.

⁴² Вислів «être en chaleur», що дослівно перекладається як «бути в теплі» вживається передусім для позначення шлюбного періоду у тварин.